PALIA DE LA ORĂŞTIE ŞI SUBDIALECTUL BĂNĂŢEAN

MARCU MIHAIL DELEANU

1. Câteva dintre cele mai vechi indicii despre graiurile bănăţene ar putea fi găsite în *Palia de la Orăştie,* pentru că trei dintre traducătorii ei au fost bănăţeni: caransebeşenii Efrem Zăcan, Ştefan Herce şi lugojeanul Moise Pestişel.

- Pentru primii doi vezi Binder 1974, 212-214. Acelaşi autor a scris despre **geneza** *Paliei,* în „Studia Bibliografica", III, Bucureşti, 1969, p. 422-423, iar lugojeanul Ioan Ardeleanu a publicat placheta *Palia de la Orăştie. Orizont cultural şi realitate lingvistică,* Timişoara, Editura Hestia, 2003, lucrare care doar în titlu face trimitere la *realitatea lingvistică,* fără a reţine particularităţile dialectale.

Tipărită în anii 1581-1582, *Palia* a fost cercetată, ca document de limbă română veche, de către mai mulţi specialişti, dintre care amintim, pentru aria noastră de interes, în primul rând studiul lui Iosif Popovici, *Paliia de la Orăştie 1582* (publicat în „Analele Academiei Române". Seria II, Tom. XXXIII, Memoriile Secţiunii literare, 1911). Autorul a clarificat problema textului străin după care s-a tradus *Palia* şi a remarcat câteva particularităţi de limbă bănăţene, printre care forma negativă a imperativului: *nu dareţi, nu împuţinareţi.*

2. Aspectele dialectale din textul *Paliei* au fost avute în vedere de G. Ivănescu la stabilirea *dialectelor literare* ale limbii române din secolul al XVI-lea, în tratatul *Problemele capitale ale vechii române literare,* Iaşi, 1948. După opinia lui G. Ivănescu, dintre particularităţile dialectale bănăţene, doar **ń** apare în text cu regularitate, în vreme ce **dz** alternează cu **z,** iar alte câteva aspecte ale graiului popular (!) din Banat apar „*foarte rar.*" (119). Asupra celor preco-

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

nizate de G. Ivănescu s-a oprit Ion Gheţie în *Baza dialectală a românei literare,* 1975, şi în *Introducere în studiul limbii române literare,* 1982.

3. Despre ***Elemente regionale*** *în lexicul „Paliei de la Orăştie”* a scris Viorica Pamfil (în SCL 1958, 227-249), înainte de a edita *Palia* (text, facsimile, indice) în 1968 la EA. În acest articol, Viorica Pamfil constată că deosebirile lingvistice regionale sunt *neînsemnate* în textele din secolul al XVI-lea pentru că ele nu existau în limba română din acea vreme. Preluând cele scrise de E. Petrovici, autoarea crede că *deprinderile fonetice* diferite de la o regiune la alta „nu au o vechime prea mare”, fiind rezultatul *amestecului etnic* „cu alte popoare.” (227). Pentru limba română veche sunt avute în vedere mai ales „unele *divergenţe lexicale* (s.n.) între provincii”. (242). Actuala repartiţie a *graiurilor* dacoromâne a început să apară în secolele XVII-XVIII, ca urmare a fărâmiţării feudale, deşi, pare a se contrazice autoarea, „în limba scrierilor sau tipăriturilor vechi s-au strecurat *numeroase particularităţi caracteristice graiului regiunii* (s.n.) din care sunt originari autorii”. (228).

3.1. Ar fi de observat că Viorica Pamfil, excelentă interpretă şi editoare a *Paliei,* nu şi-a pus problema folosirii unei terminologii specifice dialectologiei. Astfel, vorbeşte despre caracteristici ale *graiului din Transilvania şi Banat,* dar şi despre *graiul bănăţean,* iar oraşele Caransebeş şi Lugoj sunt considerate ca făcând parte din regiunea „din jurul Hunedoarei”, precum Orăştie. (228). Într-un fel, Viorica Pamfil nu greşeşte referindu-se la *graiuri,* pentru că traducătorii din Banat nu vorbeau subdialectul bănăţean – o noţiune generică, virtuală, ci un grai din jurul Lugojului, dacă ne referim la Moise Pestişel, sau al Caransebeşului, în cazul lui Efrem Zăcan, pentru că la Ştefan Herce – preot aici între 1578-1591 – trebuie luat în calcul şi graiul din partea Vărădiei de Mureş, de unde era originar. (Binder 1974, 214).

3.2. O altă observaţie ar fi aceea că se vorbeşte despre o influenţă maghiară în Banat (229, 244), deşi, în alt loc, se arată că în Banat se găsesc împrumuturi *sârbeşti,* iar în Transilvania cele maghiare. (227). Despre o puternică influenţă maghiară în Banat era convins şi Gustav Weigand, opinie contrazisă de Enea Hodoş, care

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

constatase tocmai o mai redusă influenţă maghiară în Banat decât în Ardeal şi în părţile ungurene.

4. Pe urmele lui Al. Rosetti, G. Ivănescu şi ale altora, Viorica Pamfil conchide că în vremea traducerii *Paliei* nu ar fi existat multe elemente dialectale, apărute ulterior în graiurile bănăţene şi hunedorene: „Deosebirile dintre graiuri sunt mult mai pronunţate astăzi decât în secolul al XVI-lea…" (224). Se pune însă întrebarea dacă aceste diferenţieri nu au existat cu adevărat în 1851-1852 sau nu au fost notate de traducători? După opinia noastră, ele au existat în număr mai mare decât cele două notate în *Palia,* respectiv **ń** (*pustińe*) şi **dz** (*Domnedzeu*), dar nu apar în text din mai multe motive.

4.1. Unul ar fi acela că traducătorii aveau un model de limbă română în cărţile tipărite de Coresi, despre care se ştie că ilustrează limba română din Muntenia subcarpatică (zona Târgovişte) şi din Ardealul de sud (graiurile din jurul Braşovului).

• Să notăm însă că traducătorul *Liturghierului lui Coresi* din 1570 „pare să provină din *Banat-Hunedoara* (s.n.) sau din Transilvania centrală". Pentru Banat pledează verbul *tocí* „a izvorî", înregistrat în ANON. CAR. cu forma *tocsĕk.* (Mareş 1969, 39).

4.2. Un alt motiv ar fi că traducătorii *Paliei,* cunoscători ai limbii latine, nu puteau scrie *faşie, frace, cinăr, girept, şinşi,* de vreme ce ştiau cuvintele latineşti *facere, frater, tenerus, directus, quinque* (cincue), după care se va fi orientat şi Coresi. Tot cunoaşterii limbii latine i se datorează notarea lui **ń** (*vińie, cuń* < cuneus) şi a lui **dz** (*dzice*)*,* pentru că trimit la etimonul latin.

• Această supoziţie este confirmată de forma dialectală bănăţeană *ţini* „tu ţii" în gramatica lui C.D. Loga din 1822, explicată de editori astfel: Loga a acceptat-o, alături de *remâni, vini,* „probabil şi pentru că *este mai apropiată fonetic de etimonul latin* (s.n.)" (Loga 1973, 175, nota 2). Doi ani mai înainte, Vasile Ţâra semnalase fenomenul, scriind despre *C. Diaconovici Loga şi problemele limbii literare* (în O 1971, 8, 85): „*Fonetismele regionale de tip bănăţean* (s.n.) sunt acceptate ca norme de rostire literară numai atunci când *lasă impresia să se apropie de forma existentă în latină* (s.n.), cum ar fi, de pildă, *tinăr, spuni* „spui", *petroni* „pietroi" etc".

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

Traducătorii bănăţeni ai *Paliei* vor fi judecat, ca şi Simeon Ştefan mai târziu, nu doar că *vorbele sunt ca banii,* ci şi că acele pronunţii româneşti *sunt bune, care le înţeleg toţi românii.* Un argument al existenţei în Banatul secolelor XVI şi XVII a palatalizării dentalelor îl găsim prin analogie cu textele cronicarilor moldoveni: D. Cantemir semnalează palatalizarea labialelor în Moldova, dar fenomenul nu apare la Miron Costin, spre exemplu, la care întâlnim doar *hire* „fire", *va hi* „va fi ". Nici în textele lui Neculce, care avea mai puţină formaţie clasică decât Costin, nu apare palatalizarea labialelor: el scria frecvent *bine, copil, vinul, vii.* De aici putem trage concluzia că fenomenul nu exista atunci în graiurile din Moldova, aşa cum se procedează cu fonetismele bănăţene din *Palia?* În cronica lui Nicolae Stoica de Haţeg, scrisă între 1825-1827, apare doar **ń**, dentalele **d** şi **t** nefiind palatalizate. Înseamnă că fenomenul a apărut în Banat după 1827? Mai degrabă, aşa cum scria C. Tagliavini (1929, 11): „În mai toate textele româneşti scrise de străini […] găsim labialele palatalizate", de unde deducem că românii se fereau să redea în scris pronunţia dialectală.

4.3. Un al treilea motiv al absenţei particularităţilor bănăţene în textul *Paliei* (deşi, suntem convinşi, existau în graiurile de-atunci) îl constituie faptul că tipografii (*diaconul Şerban şi Marian diacul*), ucenici ai lui Coresi, au înlocuit unele regionalisme cu sinonime mai cunoscute (*căţân* cu *vas*), aşa cum „a procedat şi Coresi cu *formele regionale* (s.n.) din manuscrisele pe care le-a tipărit". (Pamfil 1958, 230).

• Diaconul Coresi „*nu a tradus singur* […], ci numai *a modificat* textul unei traduceri anterioare, *scoţând unele forme* învechite şi *regionale.*" (236).

Iosif Popovici scria, referindu-se la textul *Paliei,* despre o *deosebire pronunţată* între scriere şi tipărire când este vorba de literele chirilice (267) şi că tipografii „au înlocuit unele *cuvinte dialectale* (s.n.) cu unele generale" (279), dar remarca un mai pronunţat aspect bănăţean al limbii decât constatase Viorica Pamfil: traducătorii bănăţeni *au folosit dialectul lor,* cum se vede şi din forma negativă a imperativului (*nu dareţi*). (Popovici 1979, 274).

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

• S-au descoperit, în unele tipărituri ale lui Coresi, *două straturi* de limbă, „unul al traducătorului şi altul al revizorului” de text (Mareş 1969, 37), aspect necercetat în *Palia de la Orăştie,* dar care ar putea justifica, şi el, numărul redus de elemente dialectale bănăţene. O altă explicaţie o găsim în articolul Vioricăi Pamfil: „multe particularităţi se datoresc modelului după care s-a făcut traducerea […] şi nu atât particularităţilor de grai ale traducătorilor”. (244). Cu alte cuvinte, *modelul* a împiedicat folosirea graiurilor din Banat, ceea ce nu înseamnă că acestea nu existau în acea vreme.

4.4. Aşadar, în absenţa manuscrisului, doar pe baza textului tipărit nu putem afirma că aspecte dialectale bănăţene, îndeosebi fonetice, nu existau în graiurile de-atunci, aşa cum accepta şi G. Ivănescu (1980, 576):

„Alte particularităţi bănăţene apar în **Palia** în mod excepţional sau nu apar deloc, deşi ele existau în secolul al XVI-lea în graiul popular bănăţean.”

Traducătorii *Paliei,* ca şi alţi intelectuali din epocă, au folosit o limbă română după chipul şi asemănarea celei a cărţilor bisericeşti din vremea lor. Putem spune că exista deja un *koiné* al tipăriturilor religioase în limba română. Normele acestui stadiu non- ori supra-dialectal acţionau şi în cazul manuscriselor, cum vom vedea în *Anonymus Caransebesiensis* şi în cronica lui Nicolae Stoica de Haţeg.

• Palatalizarea lui **t,** în faza ardelenească *chi,* o întâlnim în *pochiolate* (< ung. *patyolat*), vălul [preoţilor evrei], cuvânt care în *Lexicon Marsilianum* apare cu forma *patyalat* „sindon”, care nu se apropie de băn. **ti > ć**, dar poate sugera o palatalizare a dentalei **t**.

5. În articolul Vioricăi Pamfil, elementele regionale din *Palia de la Orăştie* sunt cercetate numai sub aspect lexical, considerându-se că doar aproximativ 40 de termeni intră în această categorie. Cu referire la Banat, deşi se amintesc împrumuturile sârbocroate din *graiul* bănăţean, acestea nu sunt cercetate separat, fiind incluse în categoria *elementelor slave.* Câteva **observaţii fonetice** face Viorica Pamfil în *Introducere* la *Palia* publicată în 1968, atunci când explică *interpretarea slovelor chirilice* pentru a reda, *pe cât posibil,* pronun-

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

ţarea traducătorilor şi a tipografilor. (X). Se explică inconsecvenţa formelor cu **ń** şi **dz** prin două cauze: absenţa mai multor matriţe pentru o literă care ar fi revenit frecvent în text (Al. Rosetti) şi influenţa tipăriturilor lui Coresi. (XIII). Din exemplele citate se vede însă că Viorica Pamfil a redat acelaşi semn cu **dz** în *dzice, dzece, slobodzi,* dar cu **z** în *dezlega, zăduhul,* pentru **z** fiind folosită în text altă literă în *zice, zace.* (XI).

5.1. Pentru cercetarea diacronică a subdialectului bănăţean sunt de reţinut cuvintele regăsite de Viorica Pamfil şi în alte izvoare bănăţene vechi sau mai noi.

• **ANON. CAR.** este citat la termenii: *alean* „împotrivă, contra"; *băsău* „răzbunare, revanşă" (în ANON: *běsěu* „iniuria, contumelia"); *beartă* „margine" (în ANON: *partă*); *a celui* „a înşela"; *hasnă* „rod, recoltă" [?] (în ANON: *hěsnuiesk* „prosum"); *a nămesti* „a pune, a aşeza, a agăţa" (în ANON: *nemestek, nemestitură*); *ocă* „cauză, motiv" (în ANON: *okě*).

• În **Lexicon Marsilianum** apar: *alnicsia* „fraus" (*alnic* „viclean, şiret" în *Palia*); *a celui* „a înşela"; *hasnă* „folos"; *patyalat* „sindon" (în *Palia: pochiolate* „vălul [preoţilor evrei, învelitoare de cap la ceremonii religioase]".

• **Emilian Novacovici** e amintit la cuvintele: *cliciu* „coapsă" (*chici* „şold" la Novacovici); *letnic* „leneş"; dar nu e citat la *năimnic* „simbriaş", deşi Novacovici notează pe *năimit* „angajat" şi *năimitor* „argat, ziler". Face parte din familia de cuvinte a băn. **a năimi* „a tocmi pe cineva la lucru".

• Cuvântul *năimit* l-am înregistrat într-o doină din Marga: „Astă sară pe *năimit* / Eu mă duc la pescuit / Jos pe Bistra, la Totonu / Unge pringe pieşci tot omu": „*făcută de mine, Domnosie Laţcu.*" (10 febr. 2012). Întrebându-l ce înseamnă *năimit,* mi-a spus că „pe înserate, când se înnoptează", explicaţie greşită, pentru că apare cuvântul *sară.* De fapt, adaptase primul vers după vreo posibilă doină mai veche: „Astă vară, pe *năimit* (= pe simbrie – n.n.) / A fost badea la cosit / mândra la prăşit" sau: „M-a pus mândra la iubit".

• **Lucian Costin:** *beartă* „margine" (*partă* la Costin); *a buduşluí* „a pribegi, a rătăci" (la Costin: *a budului* „a căuta"); *făgădaş*

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

„promisiune”; *ocă* „cauză, motiv” (la Costin: *ucă, hucă*). Nu e citat Lucian Cosin, deşi ar fi trebuit, la: *beadă* „cusur” (la Costin I, 60: *bedaş* „om de nimic); *berc* „pădure” (la Costin II, 42: „spini crescuţi laolaltă”); *a nămesti* „a pune, a aşeza, a acăţa” (la Costin I, 146: *a nimesti* „a mesteca încoace şi încolo, a frământa”); *nişţotă* „necesitate, lipsă” (la Costin I, 146: *nişţotă* „lipsă, trebuinţă mare de bucate”, citat de Costin după Novacovici); *târnaţ* „pridvor” (la Costin I, 200).

• Se trimite, generic, la **Banat**, fără numirea surselor, pentru termenii: *poroboc* „copil” (*porobotí,* la Costin II, 156 şi *porobocí* – I, 165, după Novacovici, au sensuri prea îndepărtate de „copil” din *Palia*); *bărat* „prieten”; *a (se) bintătuí* „a (se) pedepsi”; *hotnogiu* „căpitan, comandant al oştilor”; *iliş* „provizii, alimente, hrană”; *varmigie* „district”; *crepă* „albie, adăpătoare”; *ştiuci* „bucăţi”.

6. La cercetarea indicelui de cuvinte al *Paliei* din perspectiva subdialectului bănăţean, apar câteva fapte de limbă importante pentru istoria acestui idiom. Pe lângă **dz** (*amiadzădzi*), **n** (în *fănină*), **pre**, am notat şi pe *vârv* „vârf”, *bătjocuros* (care poate fi o contaminare între băn. *băjocuros* şi *a batjocori*). G. Ivănescu (1947, 131) pune pe seama dialectului literar bănăţean fonetisme precum *agiutoriul,* formă întâlnită şi în *Palia* alături de *agiuta, agiunge.* La Stoica de Haţeg: *încungiura.*

6.1. Pe lângă imperativul negativ (*nu facereţi*) amintit de Iosif Popovici, un **aspect morfologic** vechi din graiurile bănăţene prezent în *Palia* este perfectul simplu *zişi, nu dziş, zişu* (dar şi *dziseşi*). Verbul *a scrie* apare şi la conjugarea I: *a scria, scriadză,* ca în Banat. La condiţionalul perfect bănăţean (*a vrea* + infinitivul verbului) pot fi citate: *vrea fi, am/au vrut fi,* iar în *noi nu sĕm* apare o formă a lui *a fi* din care s-a putut dezvolta băn. *noi nu ni-săm*. Verbele *proceti* şi *proidi,* preluate din slavă, se încadrează în seria băn. *a proface, a prodzâşe* ş.a.

6.2. În domeniul **lexicului,** pe lângă cuvintele discutate de Viorica Pamfil (vezi şi supra **5**) ar mai fi de amintit alţi câţiva termini păstraţi în Banat: arete, făgădaş „făgăduială” (la Costin I, 104, cu acelaşi sens), de fiete „în zadar” (Costin I, 99: *d-a fecea, d-a ficea, d-a fetea* „degeaba, gratuit”), **încinde** „a se înfierbânta” (băn. *încintat*

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

„încâlzit"), **întrămătură** „întărire, consolidare" (*strămături* „bătaie în pânză" la Stoica de Haţeg 1969, 57, 307; vezi şi M.M. Deleanu, *Memorial etnofolcloric,* 3, p. 31-34), mitutel (*micucel* la Costin I, 137, şi *a micicula* „a micşora", în II, 126), a pesti „a zăbovi, a întârzia" (la Costin I, 156: *a pesti,* cu sens greşit „a suporta", deoarece în context are înţelesul din *Palia:* „N-o mai putut *pesti*" înseamnă că nu a mai putut *zăbovi,* nu a mai putut *întârzia*), tovară „greutate" (la Costin I, 204: *tovar* „greutate, necaz, nevoie").

• pocrov, pocroavă „covor, pătură se apropie de băn. *pricoviţă, pricoiţă* (cu acelaşi sens).

• zgău „pântece" e înregistrat şi de Lucian Costin (II, 214), dar cu sensul „car neîncărcat": „Anul ăsta mi-a mers rău, n-am nici *un zgău* de car de fân". Cele două sensuri se apropie dacă acceptăm că la Costin *zgău* înseamnă „*dricul* carului", iar aşa cum carul are, ca piesă centrală, *inima*, dricul ar putea fi numit *fundul,* dar şi *burta* carului, partea încăpătoare dintre loitre; *dric* înseamnă şi „talie", ca şi etimonul său magh. *derék* „talie, mijloc, şale", iar în DEX e notat *zgău* „coş al carului şi al căruţei; cantitate […] care este cuprinsă într-un zgău".

Abrevieri bibliografice

ANON. CAR.	Anonymus Caransebesiensis [...] în „Tinerimea română", [...], volumul I, fasc. III, p. 326-380.
BINDER 1974	Pavel Binder, *Românii şi Reforma -, cap. Contribuţii la biografia lui Efrem Zăcan şi Ştefan Herce, traducătorii bănăţeni ai Paliei de la Orăştie,* în SLLF, III, EA, 1974, p. 212-214.
COSTIN	Lucian Costin, *Graiul bănăţean* (*Studii şi cercetări*), de [...], Timişoara, 1926; II, Turnu Severin, 1934. EA - Editura Academiei.
IVĂNESCU 1947	Gheorghe Ivănescu, *Probleme capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1947.
IVĂNESCU 1980	G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, Editura Junimea, 1980.
LOGA 1973 -	Constantin Diaconovici Loga, *Gramatica românească.* Text stabilit, prefaţă, note şi glosar de Olimpia Şerban şi Eugen Dorcescu, Timişoara, Editura Facla, 1973.

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)

MAREŞ 1969 Al. Mareş, [*Studiu introductiv*] la: *Liturghierul lui Coresi*, Bucureşti, EA, 1969.
O „Orizont" (Timişoara)
PAMFIL 1929 Viorica Pamfil, *Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăştie*", în: SCL 1958, p. 227-249.
POPOVICI 1979 Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice* [...], Timişoara, Editura Facla, 1979.
SCL „Studii şi cercetări lingvistice"
STOICA de HAŢEG Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*. Studiu şi ediţie de Damaschin Mioc, Bucureşti, EP, 1969.
TAGLIAVINI 1929 Carlo Tagliavini, *Despre „Lexicon Marsilianum". Dicţionar latin-român-maghiar din secolul al XVII-lea*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1929, Academia Română, MSL, Seria III, Tomul IV, Mem. 7.

RÉSUMÉ

Le texte proposé représente un chapitre de l'ouvrage en cours de rédaction, *Izvoare şi preocupări dialectale în Banat*. Selon l'auteur, le fait que dans le texte de *Palia de la Orăştie* on ne retrouve que quelques régionalismes ne veut pas dire que le sousdialect de Banat s'est développé après 1582, comme le supposent la plupart des chercheurs. Les particularités des patois de Banat existaient aussi lors de l'édition de *Palia*, mais elles n'ont pas été mentionnées par les traducteurs de Banat, car on a déjà créé un modèle de langue roumaine ecclésiastique par les œuvres imprimées par Coresi, modèle constitué à base du sousdialect de Muntenia.

BDD-A12991 © 2012 Editura Mirton; Editura Amphora
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 20:52:05 UTC)